

Zabójcy rodziców - motywacja i jej związek z patologią rodziny

Parricides - motives and their relationship to family pathology

ZDZISŁAW MAJCHRZYK

Z Kliniki Psychiatrii Sądowej IPiN w Pruszkowie

STRESZCZENIE. Niniejszy artykuł analizuje motywację 30 sprawców zabójstw przebywających na obserwacji sądowo-psychiatrycznej. Artykuł ma na celu szersze przedstawienie przyczyn i powodów, które doprowadziły do zabójstwa. Zajmuje się tłem społecznym (trudną sytuacją w rodzinie), relacjami wiktymologicznymi, motywacją, czynnikami biologicznymi i psychopatologicznymi, zaburzającymi społeczne funkcjonowanie młodych przestępców.

SUMMARY. Motives of homicide are analyzed in 30 cases of perpetrators under psychiatric observation adjudicated by the court. The aim of the paper is to present a wide range of reasons and causes leading to homicide. Social background (difficult situation in the family), victimological relationships, motivation, as well as biological and psychopathological factors disturbing the social functioning of the young offenders are considered.

Key words: parricidee / motives of crime / psychiatric court analysis

Słowa kluczowe: zabójstwo rodziców / motywacja / analiza psychiatryczno-sądowa

W dostępnych polskich opracowaniach psychologicznych i psychiatrycznych brak szerszego spojrzenia na związek pomiędzy patologią rodziny a zabójstwami rodziców. Odnosi się wrażenie, że w badaniach psychiatrycznych zawęża się motywę zabójstwa rodziców do czynników chorobowych, głównie psychoz, zwłaszcza tych, w których obrazie klinicznym dominują urojenia prześladowcze jako motywę zabójstwa. Benezech [3] uważa, że chorzy paranoiczni są bardziej skłonni do zabijania dalszych krewnych i przyjaciół, schizofreniczni natomiast zabijają częściej swoich rodziców, urojeniowo interpretując kontakty z nimi. Potwierdzają to badania psychiatrów [35], którzy dokonali analiz 38 orzeczeń sądowo-psychiatrycznych, zabójstw rodziców z lat 1959-1969. Ich zdaniem, ten rodzaj przestępstwa stanowi obiekt szczególnego zainteresowania psychiatrów, "bowiem trudno sobie wyobrazić, aby zdrowy psychicznie człowiek mógł ich dokonać" [35]. Wyniki badań potwierdziły tę sugestię. Chorzy na psychozy stanowili 50% przypadków. Psychopatolo-

giczna motywacja czynu wiązała się bądź z doznaniem omamowo-urojeniowymi, bądź z defektem uczuciowości wyższej. Tylko 4 osoby autorzy zaklasyfikowali do grupy bez zaburzeń psychicznych, oceniając ich jako osoby prymitywne, o niskiej inteligencji. Najczęstsze motywę ich działania to znęcanie się nad rodzicami starszami, konflikty rodzinne, trudności materialne.

Ponieważ ofiarami zabójstw popełnionych przez dzieci są często ich rodzice, jednym z ważniejszych kryteriów wyróżniających motyw ich działania jest stosunek sprawcy do ofiary. Daly i Wilson [7] wskazują, że krewni krwi zabijają się rzadziej w porównaniu z małżonkami i innymi członkami rodziny biologicznie niespokrewnionymi. Ilustruje to cytowana statystyka zabójstw między małżonkami. W zabójstwach dzieci dokonanych przez rodziców podkreśla się motyw nienawiści wobec dzieci, konflikty rodzinne, alkoholizm ojca. Czynnikiem sprzyjającym zabójstwu ojca bywa niekiedy trudna sytuacja matki szukającej obrony u syna [33].

Wprawdzie psychiatrzy nadal utrzymują, że w przypadku zabójstw najczęstszymi zespołami patologicznymi są choroby z grupy schizofrenii, a ofiarami najczęściej osoby z rodziny, to jednak nie każde zabójstwo jest wynikiem zaburzeń psychicznych. Najczęstszym motywem oprócz wynikających z choroby, są stałe nieporozumienia rodzinne lub sąsiedzkie i narastające przez całe lata konflikty. Alkohol odgrywa małą rolę w motywacji ich działania, nie występuje motyw ekonomiczny, pojedyncze przypadki tyczą spraw seksualnych [12,41].

Od lat sześćdziesiątych statystyki wskazują na wzrost zabójstw w rodzinie. Zjawisko to zmusza do rewizji poglądów na temat jej funkcji jako środowiska zapewniającego bezpieczeństwo. Zaczęto dopatrywać się w niej ukrytego źródła agresji, szczególnie przemocy. Steinmetz i Straus [37,38] twierdzą, że wyidealizowany obraz rodziny jest sprzeczny z rzeczywistością. Przemoc nie jest wyjątkiem, a ujawniane fakty stanowią tylko wierzchołek góry lodowej. Według ich danych 1/3 populacji bije dzieci, 1/5 mężczyzn aprobejuje agresję w domu. Postulują oni podjęcie szerszych badań tego problemu z uwagi na znaczny potencjał przemocy i agresji w rodzinie. Istotne znaczenie przypisują takim czynnikom społecznym, jak: stan majątkowy, brak pieniędzy, utrata pracy, które członkowie rodzin kompensują zachowaniami agresywnymi. Obszerniej o agresji w rodzinie pisali liczni autorzy [13,14,15,16,18,26,28,29], podkreślając jej istotny związek z samobójstwami i zabójstwami.

Poza interakcjami w rodzinie ważne są modele zachowania agresywnego osób publicznych oraz wzorce popularyzowane w środkach masowego przekazu. W przebadanych grupach dzieci i młodzieży oglądających filmy z użyciem przemocy odnotowano zwiększoną ich agresję szczególnie, gdy dorośli wypowiadali się przy dzieciach z uznaniem o oglądanych aktach agresji [10].

W badaniach z nurtu wiktymologicznego zwraca się uwagę na rolę ofiary w przestę-

ństwie, szczególnie w tych relacjach pomiędzy sprawcą a ofiarą, które noszą znamiona przemocy, innych form krzywdzenia, zagrożenia realizacji podstawowych potrzeb materialnych i psychicznych. Autorzy zajmujący się problematyką wiktymologiczną [21,22,36] zwracają uwagę na aktywność ofiary, jej "dynamikę", stosunek do sprawcy. Całokształt relacji pomiędzy sprawcą a ofiarą ujmuje się jako proces kryminologiczny (stawania się przestępcą) i wiktymizacji (stawania się ofiarą). Badanie relacji ofiara - oprawca (VOR - *victim offender relationship*) absorbowало wielu badaczy, głównie kryminologów [21,22,34,43]. Opracowane modele przebiegu procesów wiktymologicznych wskazują na zasadność i potrzebę analizowania wzajemnych powiązań pomiędzy sprawcą a ofiarą [2,4,11]. Wolfgang [43] wprowadza pojęcie *victim precipitation* - ofiary "przyspieszającej" popełnienie przestępstwa, głównie zabójstwa. Dotyczy to sytuacji, w której ofiara pierwsza posługuje się siłą fizyczną, inicjuje zdarzenie doprowadzając w efekcie do zabójstwa. Na uwarunkowania sytuacyjne jako istotne okoliczności agresji, głównie konflikt, znęcanie się, przemoc, alkohol - a więc te, w których istnieje duże prawdopodobieństwo wyrządzenia szkody, czy popełnienia czynu przestępnego zwracają uwagę także inni autorzy [8,9,17,19,25,26,29].

Warto w tym miejscu nadmienić, że w psychologii zwraca się szczególną uwagę na potrzebę analizowania uwarunkowań sytuacyjnych jako wyznaczników ludzkiego działania. Sytuacja bowiem nie tylko modyfikuje postawy i reakcje, ale często "wymusza" na ludziach określony typ zachowań. Osoby często przyjmują takie role, jakie narzuca im sytuacja. W znacznej liczbie zabójstw sytuacje kryminogenne kształtujące konflikty między sprawcą a ofiarą istotnie wpływają na motywy ich działania [17,31,32].

CEL PRACY

Niniejsza praca jest próbą szerszego ujęcia problematyki zabójstw rodziców. Koncentru-

jąc się na motywach działania sprawców, chcę wykazać, że motywacja patologiczna w tej grupie zabójstw nie jest pierwszoplanowa. Analizując zarówno szerokie tło społeczne, jak i uwarunkowania rodzinne, w których przebiegały procesy socjalizacji sprawców, ich dojrzewanie i rozwój oraz kształtowanie się nieprawidłowych relacji z ofiarą (ojciec, matka), chcę wskazać te obszary konfliktów rodzinnych i sytuacji trudnych, które nie tylko zaburzały funkcjonowanie psychiczne i społeczne sprawców (a także ofiar), ale miały również bezpośredni związek z motywacją ich działania w postaci czynów, jakimi były zabójstwa rodziców.

BADANE OSOBY I METODA BADANIA

Zebrany materiał empiryczny dotyczy grupy 30 podsądnych (25 mężczyzn, 5 kobiet), którzy w latach 1980-1995 poddani byli wielokierunkowym badaniom psychologicznym i psychiatrycznym w Klinice Psychiatrii Sądowej IPiN i SPZOZ w Pruszkowie, jako podejrzani lub oskarżeni o zabójstwo ojca lub matki - art. 148 § 1 KK.

Informacje kodowano w specjalnie opracowanym kwestionariuszu, który poza podstawowymi danymi o sprawcy i ofierze, uwzględniał opis uwarunkowań i sytuacji takich jak: deprivacja potrzeb psychologicznych, sytuacje trudne, bolesne, zagrożenie, utrudnianie czynności, sytuacje nowe, zaskakujące, bezpośrednia agresja, lęk i inne.

Obliczeń dokonano stosując metody statystyki opisowej z uwzględnieniem istotności statystycznej, przyjmując poziom ufności $p < 0,05$. Wyniki spełniające te kryteria uwzględniono w opisie.

Przyjmując, że sytuacje oddziałują na zachowanie sprawcy, jego reakcje emocjonalne, a szczególnie kształtują motywacje działania, przeanalizowano rodzaj występujących motywów i ich nasilenie. Ponieważ występowały one w różnym nasileniu i konfiguracji, przyjęto skalę nasilenia motywu od 0 (= brak moty-

wu) do 5 (= maksymalny stopień). Skala ta umożliwiła znormalizowanie motywu, jako zmiennej i porównanie z innymi zmiennymi: sytuacyjnymi oraz pewnymi stałymi dyspozycjami osobowości sprawcy i ofiary. Było to konieczne, gdyż w przestępstwach zabójstwa szczególnie zaznacza się wielość motywów, różny stopień nasilenia czynników osobowościowych i sytuacyjnych tworzących tło zachowania przestępnego [17].

Uwarunkowania sytuacyjne w różnym stopniu wpływały na motywacje działania poszczególnych sprawców, stąd też w heterogenicznej pod względem motywów populacji wyodrębniono 5 homogenicznych podgrup (p):

- 12 osób (40%) - działających z motywacji zagrożeniowo-lękowej,
- 8 osób (26.6%) - działających z poczucia krzywdy,
- 5 osób (16.6%) - działających w obronie życia własnego lub bliskich,
- 3 osoby (10%) - działające z motywu ekonomicznego,
- 2 osoby (6.6%) - działające z motywacji patologicznej.

Po wyodrębnieniu takich podgrup przeprowadzono ich analizę porównawczą dotyczącą uwarunkowań sytuacyjnych, dyspozycji, osobowości sprawcy i ofiary, ich wzajemnych relacji.

WYNIKI

Z tabl. 1 wynika, że najwięcej sprawców przypada na przedziały wiekowe od 21 do 40 lat. W przedziale tym znalazło się 25 badanych (82%), przy wyraźnej tendencji do przewagi grup wiekowych młodszych: 17-21 lat - 5 osób (16.6%), 22-30 lat - 10 osób (33.3%). Z badań Gierowskiego [17] wynika, że najwięcej zabójstw przypada na przedział wieku 22-30 lat (36%), co oznaczałoby, że wiek nie jest czynnikiem różnicującym sprawców zabójstw rodziców od pozostałych zabójców. W grupach nieletnich i młodocianych nie było sprawczyń

Tablica 1. *Wiek osób badanych (N=30).*

Grupa	Wiek życia	N
Nieletni	do końca 17 r.ż.	3
Młodociani	18-21 lat	5
Dorośli	22-30 lat	10
	31-40 lat	8
	41-50 lat	3
	51-60 lat	1

Tablica 2. *Ogólna ocena środowiska rodzinnego i społecznego badanych (N=30).*

kobiet. Natomiast coraz częściej przebywają na obserwacji sprawcy, którzy nie przekroczyli 17 roku życia. Wypada przy tym jednak dodać, że nie wszyscy nieletni w sprawach o zabójstwa odpowiadają przed sądami dla dorosłych. Z tych powodów trudno o jednoznaczną ocenę, czy rzeczywiście mamy do czynienia z nasiloną agresją w tym przedziale wieku skutkującą zabójstwami, w tym także - zabójstwami rodziców.

Większość badanych - to osoby z rodzin robotniczych i środowiska miejskiego - 18 osób (60%), chłopskiego i ze wsi - 7 (24%), pozostałe osoby pochodziły z rodzin inteligentnych. Z badań z lat 1959-1969 dokonanych przez Różycką i Thille [35] wynikało, że chłopi (16 osób) i mieszkańcy wsi (20 osób) stanowili zdecydowaną większość wśród zabójców rodziców. Widoczne wyraźnie zachodzące różnice mają związek z migracją ludności wiejskiej do miast.

W przebadanej grupie przeważało wykształcenie zawodowe i podstawowe - 19 osób (64%), 4 osoby (14%) posiadało wykształcenie wyższe, tyle samo średnie, u 3 osób (10%) stwierdzono upośledzenie umysłowe.

Zdaje się jednak, że bardziej istotne od formalnej charakterystyki rodzin ze względu na ich status społeczny jest ukazanie ich struktury w kontekście takich uwarunkowań, jak: atmosfera w rodzinie, rodzina pełna czy rozbita, inne niekorzystne pod względem wychowawczym czynniki, szczególnie przemoc, maltre-

nowanie członków rodziny i wzorce agresji [15,30,37,38,39,40,42].

Środowisko rodzinne, warunki wychowawcze, ujawniane formy nieprzystosowania społecznego i ich związek z agresją w rodzinie

W ocenie warunków wychowawczych, w których przebiegał rozwój i dojrzewanie społeczne badanych osób skoncentrowano się na tych istotnych dla kształtowania się osobowości czynnikach, które odzwierciedlają stopień akceptacji w rodzinie, kontakty emocjonalne z najbliższym otoczeniem społecznym i stosowane metody wychowawcze.

Przede wszystkim analizowano wzorce agresywnego zachowania członków rodziny i grup rówieśniczych.

Analizując formy nieprzystosowania społecznego badanych zabójców skoncentrowano się na trzech okresach rozwojowych: szkolnym, młodzieńczym i dojrzałym. Oceniano przede wszystkim te zaburzenia w ich funkcjonowaniu, które utrudniały pełnienie ról i zadań społecznych właściwych dla tych okresów, a więc roli członka rodziny generacyjnej (dziecka), grupy szkolnej, zawodowej i w rodzinie prokreacyjnej.

Ogólna ocena środowiska rodzinnego, warunków wychowawczych, późniejszego funkcjonowania w okresie dojrzałości wskazywała, że jedynie 8 (26.6%) sprawców wzrastało w środowisku rodzinnym i wychowawczym

Stosunek do rodziców i otoczenia społecznego	N	%
Stosunek do matki:		
a/ pozytywny	11	36.6
b/ obojętny	11	36.6
c/ negatywny	8	26.6
Stosunek do ojca:		
a/ pozytywny	6	20.0
b/ obojętny	4	13.3
c/ negatywny	20	66.6
Stosunek do członków rodziny:		
a/ pozytywny	5	16.6
b/ obojętny	19	63.3
c/ negatywny	6	20.0
Stosunek do otoczenia (rówieśnicy, przełożeni):		
a/ pozytywny	4	13.3
b/ obojętny	21	70.0
c/ negatywny	5	16.6
Zachowania agresywne w rodzinie:		
a/ agresja ojca	22	73.3
b/ znęcanie się ojca nad rodziną	10	33.3
c/ agresja matki	13	43.3
d/ agresja osób obcych (konkubent)	6	20.0
Ogólna ocena środowiska i warunków wychowawczych:		
a/ korzystne	8	26.6
b/ umiarkowanie niekorzystne	18	60.0
c/ skrajnie niekorzystne	4	13.3

korzystnym dla ich prawidłowego rozwoju. W środowisku określanym jako umiarkowanie niekorzystne rozwijało się 18 osób (60%), skrajnie niekorzystnym, sprzyjającym wadliwej socjalizacji wzrastały 4 osoby (13.3%).

Ojciec najczęściej był postrzegany jako dominujący i agresywny przez 22 (73.3%) badanych, a jako nadużywający alkoholu przez 16 (53.5%). W 10 rodzinach (33.3%) ojcowie byli karani za kradzieże, agresywne zachowania i znęcanie się nad rodziną, najczęściej matką.

Wzorce agresywnego zachowania w rodzinie występowały często - mówiło o nich 22 (73.3%) sprawców. Równie często występowały one w najbliższym środowisku i grupach rówieśniczych i towarzyskich. Pozytywne wzorce osobowościowe, prospołeczny system

wartości społecznych stwierdzono u 8 osób (26.6%). U pozostałych 22 osób (73.3%) zachowania i postawy członków rodziny cechował niski stopień uspołecznienia, agresja, karalność i alkoholizm.

Wymagania stawiane badanym w rodzinie były niezbyt wysokie, najczęściej niskie - 13 (43.3%). Przeważał wadliwy i niekonsekwentny system wychowawczy - 19 (63.3%), z przewagą stosowania kar fizycznych i pozbawiania nagrody - 21 (70%). Osobą karzącą była przeważnie matka - 13 (43.3%), w następnej kolejności ojciec - 22 (73.3%) lub obcy - 6 (20%).

Przedstawione powyżej dane wskazują, że większość badanych wzrastała w niekorzystnych warunkach wychowawczych. Stanowiły je: negatywna atmosfera w środowisku rodzin-

nym, częste kłótnie, konflikty i nieporozumienia pomiędzy rodzicami. Bardzo często w rodzinie dochodziło do agresji, w tym również do aspołecznych zachowań najbliższych członków rodziny. Brak akceptacji w rodzinie, wadliwe kontakty emocjonalne z najbliższymi, duża ilość czynników frustrujących wpływały na nieprawidłowy rozwój osobowości badanych. Znalazło to wyraz w różnorodnych formach nieprzystosowania społecznego. Jak wynika z uzyskanych danych, prawie połowa badanych (40%) ujawniała zaburzenia adaptacyjne w okresie szkolnym. Składały się na nie trudności w nauce i słaba motywacja. Konflikty w szkole i złe zachowanie przejawiał co trzeci z badanych. Względnie rzadko występowały zaburzenia zachowania w postaci poważnego naruszenia prawa. Były to przeważnie kradzieże. Znacznie nasilone trudności wychowawcze, wymagające interwencji sądu dla nieletnich z konsekwencją umieszczenia w zakładach wychowawczych lub poprawczych, wystąpiły u 6 osób. Znaczący procent badanych (połowa) miał wczesny kontakt z alkoholem. Ogólnie można powiedzieć, że prawie 1/3 badanych w okresie szkolnym i młodzieńczym ujawniała zachowania wskazujące na słabą internalizację norm szkolnych, co istotnie rzutowało na ich dalszy rozwój i funkcjonowanie społeczne.

Z wywiadu i informacji zawartych w tabl. 3 wynika, że jako przyczyny konfliktów w rodzinie badani podawali najczęściej agresywność rodziców pod wpływem alkoholu, alkoholizm i kłótnie małżeńskie oraz zaniedbywa-

nie domu. W rodzinach badanych często dochodziło do rozwodów.

Charakterystyczne, iż w kolejnych związkach, z reguły nieudanych, pojawiły się te same przyczyny dezadaptacji, często bardziej nasilone. Przejawiały się one głównie w nadużywaniu alkoholu, postępującej demoralizacji rodziny (jedno lub oboje bez pracy, mieszkanie otwarte, melina). Prawie 1/3 rodziców i dzieci miała sprawy karne, głównie za kradzież i pobicia.

Podsumowując można powiedzieć, że tylko 1/3 sprawców wzrastała w warunkach sprzyjających prawidłowej socjalizacji w okresie dziecięcym i wczesnej dojrzałości. Wraz z wiekiem, często także i zawarciem związku małżeńskiego następował splot dodatkowych, niekorzystnych warunków, powodujących patologizację osobowości głównie poprzez powielanie podobnych stereotypów zachowań, które występowały w ich rodzinach generacyjnych. Tylko co czwarty sprawca ujawniał zadowolające uspołecznienie.

Uwarunkowania organiczne

Urazy i obciążenia biologiczne osiągnęły stopień, który można określić jako umiarkowany u 17 sprawców (56.6%). Znaczne nasilenie stwierdzono jedynie u 3 (10%), nie stwierdzono ich u 10 (33%) badanych. Najczęściej wystąpiły urazy czaszkowo-mózgowe, choroby z odczynem oponowo-mózgowym - 7 (23.3%), patologie ciąży i porodu - 3 (10%). Spośród symptomów neurologicz-

Tablica 3. Zachowanie ojca lub matki utrudniające funkcjonowanie badanych (N=30)

Zachowanie ojca lub matki utrudniające funkcjonowanie	N	%
Wady charakteru	21	70.0
Agresja	22	73.3
Kłótnie	16	53.3
Zaniedbywanie domu	20	66.6
Nadużywanie alkoholu	22	73.3

nych najczęstsze były drgawki i sinica - 6 (20%), zaburzenia nerwicowe - 2 (6.6%), moczenie nocne - 2 (6.6%). Objawy nadpobudliwości psychoruchowej stwierdzono u 8 (26.6%). W sytuacjach trudnych ujawniali oni przeważnie reakcje impulsywne - 15 (50%) i lękowe - 14 (46.6%). Nieznacznego stopnia opóźnienie w rozwoju przejawiało 7 (23.3%) badanych. Można zatem przyjąć, że rozwój zaburzony w stopniu nieznacznym i umiarkowanym wystąpił prawie w połowie przypadków. Niewątpliwie miał on wpływ na przystosowanie psychiczne w okresie szkolnym i adolescencji, a także na nieprawidłowy rozwój osobowości.

Wprawdzie w cytowanej literaturze podkreśla się znaczący udział patologii psychiatrycznej w etiologii zbrodni zabójstwa (Walker [42] mówi nawet o micie choroby psychicznej), to na podstawie naszych badań można stwierdzić raczej umiarkowane nasilenie tego czynnika u zabójców. Rozpoznanie psychiatryczne było najczęściej diagnozą zaburzeń osobowości, przeważnie powikłanych zmianami organicznymi o.u.n. Stosunkowo rzadko rozpoznawano psychozy i upośledzenie umysłowe (tabl. 4).

Z informacji tych wynika, że psychiatrzy akcentują w diagnozie nozologicznej tło organiczne przejawianych przez sprawców zabu-

Tablica 4. Nozologiczna diagnoza psychiatryczna badanych (N=30)

Diagnoza kliniczna	N	%
Bez zaburzeń psychicznych	2	6.6
Zaburzenia osobowości	19	63.3
Osobowość niedojrzała	7	23.3
Psychopatia	8	26.6
Socjopatia	4	13.3
Osobowość nieprawidłowa	2	6.6
Charakteropatia	4	13.3
Nerwica	2	6.6
Psychoza (ogólnie)	3	10.0
Zespół psychoorganiczny	3	10.0
Zespół psychoorganiczny otępienny	1	3.3
Zespół psychoorganiczny charakteropatyczny	2	6.6
Padaczka	1	3.3
Upośledzenie umysłowe	2	6.6
Alkoholizm nałogowy	8	26.6
Alkoholizm przewlekły	2	6.6
Nadużywanie alkoholu	5	16.6
Anomalie seksualne	1	3.3

zeń psychicznych. Różnorodność przejawianych objawów, składających się na "obraz kliniczny" warunkuje również złożoność rozpoznań, co ostatecznie przesądza o tym, że ich częstość w tabl. 4 przekracza 100%.

Poza obrazem klinicznym zaburzeń, ostateczną diagnozę psychiatryczną formowano w oparciu o wyniki dodatkowych badań neurologicznych i psychologicznych. Badanie EEG wykonano u 28 osób (93.3%); zapis patologiczny stwierdzono u 10 (33.3%). W obrazie klinicznym ewidentne cechy uszkodzenia o.u.n. wystąpiły w 8 (26.6%), dyskretne w 13 (43.3%) przypadkach. Nadające się do interpretacji badania za pomocą testów psychoorganicznych Bender-Gestalt, Graham-Kendall i Benton wykonano u 21 osób (70%). Analiza ilościowa i jakościowa wyników pozwoliła na zakwalifikowanie 8 osób (26.6%) do grupy, w której stwierdzono patologiczne obniżenie pamięci, koncentracji uwagi i koordynacji wzrokowo-ruchowej, w stopniu wskazującym na organiczne uszkodzenie mózgu.

W sumie wyniki badań były zgodne z informacjami z obrazu klinicznego. Zmiany organiczne rzutowały głównie na podstawową

reaktywność emocjonalną i nieznaczny deficyt sprawności procesów poznawczych, co ostatecznie rzutowało na obniżoną samokontrolę i zaważyło na ocenie sądowo-psychiatrycznej.

Charakterystyka osobowości badanych

Źródła informacji o osobowości badanych osób stanowiły dane z akt sprawy oraz wyniki obserwacji, wywiadu i badań testowych. Psychologiczne informacje składające się na obraz osobowości sprawców zabójstw są dość zróżnicowane. Uzyskane zmienne wskazują, że pod względem stałych właściwości zabójcy stanowią grupę dosyć różnorodną. Najogólniej można wyróżnić osoby bierno-zależne i agresywne. Osoby bierno-zależne nie ujawniały w biografii wcześniejszych zachowań agresywnych, najczęściej stosowały defensywne techniki obronne i przejawiały tendencje do załamania nerwowego, nadmiernego lęku, znaczną labilność emocjonalną, obniżoną tolerancję na stres, nasilone nerwicowe reakcje obronne. Druga grupa - to osoby agresywne, drażliwe, wybuchowe z wysokim poziomem niepokoju, nadużywające alkoholu.

Tablica 5. Wyniki testu agresji Bussa i Durkee (SABD) u badanych (N=30).

Skala testu	Średni wynik w stenach
Napad	3,0
Agresja pośrednia	3,8
Irytacja	4,3
Negatywizm	3,5
Uraza	4,8
Podejrzliwość	4,5
Agresja słowna	5,1
Poczucie winy	3,0
Agresja jawna	3,8
Agresja ukryta	4,0
Ogólny poziom agresji	4,4

W badaniach nad stałymi zmiennymi osobowościowymi skoncentrowano się na tych, które mają bezpośredni związek z charakterem czynu. Informacji na temat agresji zabójców dostarczyła zarówno analiza zachowania w czasie czynu, jak i badanie bardziej stałych predyspozycji do agresji. Za pomocą testu agresji Buss-Durekee oceniono poziom agresywności sprawców (tabl. 5).

Średnie wyniki są zbliżone do przeciętnych norm dla tego testu. U zabójców przeważała agresja pośrednia w postaci irytacji, nasilonej podejrzliwości, agresji słownej, głębiej ukrytej wrogości. Przejawiało te formy agresji w większym niż średnia wyników nasileniu 14 osób (46.6%). Przy czym związek i nasilenie agresji z motywem działania był zróżnicowany w wydzielonych grupach ze względu na motyw do-

minujący. Analiza zachowania agresywnego sprawców w okresie dziecięcym i dojrzałości wykazała, że przejawiało ją 2/3 badanych. Agresja wiązała się ściśle z niekorzystnymi uwarunkowaniami środowiskowymi. Były to wzorce agresywnego zachowania w najbliższej rodzinie - u 22 (73.3%) osób i znaczna częstotliwość sytuacji trudnych - u 17 (56.6%) osób. Zachowania agresywne sprawcy ujawniali w sytuacjach konfliktu - 21 (70%), lęku - 20 (66.6%), obrony - 15 (50%) i zagrożenia u 14 osób (46.6%).

Poza uwarunkowaniami agresji w postaci nieprawidłowych zachowań rodziców, badani często doświadczyli agresji ze strony osób obcych. W sytuacjach trudnych ich zachowanie było formą obrony bądź reakcją na zagrożenie, którym towarzyszył lęk.

Tablica 6. Zachowania agresywne badanych w okresie dziecięcym i w okresie dojrzwania (N=30).

Zachowania agresywne w okresie dziecięcym i dojrzwania	N	%
Formy agresji		
agresja słowna	23	76.6
agresja fizyczna	18	60.0
samouszkodzenia	8	26.6
próby samobójcze	7	23.3
Kierunek agresji		
agresja na przedmioty	12	40.0
agresja na osoby	13	43.3
agresja na zewnątrz	13	43.3
agresja do wewnątrz	9	30.0
agresja w obu kierunkach	10	33.3
inne zachowania (agresja słowna)	19	63.3
Nasilenie agresji		
brak agresji	6	20.0
agresja umiarkowana (wrogość, podejrzliwość)	16	53.3
skrajnie nasiloną agresją (skłonność do bezpośredniego ataku)	8	26.6

W okresie dziecięcym i dojrzewania badani ujawniali także liczne formy agresji instrumentalnej kierowanej na przedmioty, otoczenie lub do wewnątrz. Ich zróżnicowanie i częstotliwość ilustruje tabl. 6, z której wynika, że zachowania agresywne sprawców w okresie dziecięcym i dojrzałości występowały często i z dużym nasileniem. Z reguły agresywne zachowania ukierunkowane były na zewnątrz, głównie u osób działających w poczuciu zagrożenia. W sytuacji konfliktu, przeciążenia, innych sytuacjach trudnych prawie co trzeci badany ujawniał zachowania agresywne ukierunkowane na zewnątrz lub przeciwko sobie (autoagresja). Najczęstszymi formami agresji były agresja słowna i fizyczna, którą ujawniło 2/3 badanych. Autoagresja (samouszkodzenia, próby samobójcze) wystąpiła prawie u 1/3 badanych. Agresja ukierunkowana na osoby i przedmioty wystąpiła u co trzeciego z badanych. Na podstawie ujawnionych objawów agresji klasyfikacja osób przedstawiała się następująco:

- (1) zabiójcy o osobowości nieagresywnej - 6 (20%),
- (2) zabiójcy o osobowości agresywnej (w ich zachowaniu brak skłonności do bezpośredniego ataku; cechował ich wysoki poziom wrogości) - 16 (53.3%),
- (3) zabiójcy o osobowości skrajnie agresywnej ze skłonnością do bezpośredniego ataku - 8 (26.6%).

W ocenie właściwości psychicznych sprawców przestępstw szczególną uwagę zwraca się na właściwości psychopatologiczne i odchylenia od normy psychicznej jako czynniki najważniejsze w etiologii zabójstwa. Za podstawę charakterystyki psychopatologicznej posłużyły badania kwestionariuszem MMPI. Pozwala on bowiem ocenić podobieństwo osób badanych do tych, u których nozologicznie rozpoznaje się zaburzenia nerwicowe, psychopatyczne i psychotyczne.

W świetle uzyskanych wyników badana populacja nie różni się istotnie pod względem stopnia integracji osobowości i częstotliwości

występowania zaburzeń typowych dla psychopatologicznych jednostek od powszechnie występujących. Badani uzyskali nieco wyższe od średniej wyniki w większości skal neurotycznych i skali psychopatii.

Jakościowa kliniczna interpretacja wyników badań pozwala scharakteryzować sprawców następująco: wysokość, a zwłaszcza kształt i nachylenie psychogramów badanych, można uznać za wskazujące na przewagę profilów psychopatycznych nad neurotycznymi. Charakterystyczne właściwości neurotyczne (cechy hipochondryczne, histeryczne) często łączyły się z cechami psychopatycznymi i były znamienne dla osób działających z motywacji zagrożeniowej i poczucia krzywdy. Osoby te w obliczu życiowych trudności sygnalizowały mechanizmy agresywno-obronne w postaci przejawiania dolegliwości somatycznych, wymuszania zainteresowania swoją osobą, w formie zachowań submisyjnych albo przeciwnie - negatywistycznych, domagały się akceptacji i uznania. Jednocześnie osoby te cechowała mała stabilność emocjonalna, stany zdezorganizowania, chwiejność nastroju, nieufność, ksobność, niekiedy powierzchowność związków z otoczeniem, wygórowane reakcje emocjonalne.

Osoby w grupie profilów z podwyższoną skalą psychopatii charakteryzowały się przede wszystkim trudnościami w przystosowaniu do środowiska społecznego, wynikającymi u nich z osłabienia uczuciowości wyższej, negatywnych doświadczeń, niezdolności do nawiązywania głębszych związków międzyosobowych. Przejawiały skłonność do kłamstwa, lekceważenie norm społecznego współżycia, agresję i znaczną swobodę w codziennym postępowaniu. Ich stosunek do ludzi charakteryzował brak życzliwości, podejrzliwość i nieufność. Często występowało u nich poczucie krzywdy, bezzasadnie rzutowane na otoczenie, skłonność do łatwego powstawania urazy, niechęci, otwartej wrogości, jak również egocentryzm, przewrażliwienie na punkcie swojej osoby. Tendencje do manipulowania otoczeniem w sposób agresywny, wymuszający, brak syntonii z otoczeniem charakteryzował

Tablica 7. Sytuacje trudne jako tło motywacyjne dla czynu badanych (N=30)

Rodzaj sytuacji	N	%
Trudne o charakterze ciągłym:	17	56.6
przeciążenie zadaniami	7	23.3
deprywacja podstawowych potrzeb	9	30.0
deprywacja potrzeb wyższych	6	20.0
przewlekły, narastający konflikt	16	53.3
utrudnienie realizacji zadań	5	16.6
konflikt motywacyjny, ambiwalencja uczuć	16	53.3
poczucie krzywdy	12	40.0
Trudne, niespodziewane, nagłe	13	43.3
ból fizyczny	11	36.6
zniewaga	16	53.3
poniżenie	8	26.6
bezpośrednie zagrożenie	9	30.0
konfrontacja	11	36.6
konflikt doraźny	15	50.0
stan nietrzeźwości	20	66.6

najczęściej tych badanych, którzy popełnili czyny z motywacji określanej jako poczucie krzywdy i utrudnienia realizacji potrzeb materialnych.

Sytuacyjne uwarunkowania agresywnych czynności i motywacja zabójstwa

Nie ulega wątpliwości, że w zabójstwach popełnionych w rodzinie szczególnego znaczenia nabiera sytuacyjne tło motywacyjne. W poprzedniej części zwrócono uwagę na znaczenie sytuacji w obrębie rodziny. Wyróżnione style funkcjonowania i nieprawidłowe relacje interpersonalne miały charakter sytuacji trudnych. Powodowało to narastający konflikt pomiędzy sprawcą zabójstwa a ofiarą. Sytu-

acje ciągłej deprywacji w omawianej grupie miały miejsce u 17 (56.6%) badanych. Pozostałe sytuacje kryminogenne można określić jako nagłe, zaskakujące dla sprawcy, zmuszające do niekontrolowanego działania, najczęściej obronnego. Tabl. 7 przedstawia rodzaj i częstotliwość wyodrębnionych sytuacji.

Rodzaje interakcji pomiędzy sprawcą a ofiarą spełniały kryteria sytuacji trudnych, w których dochodziło do deprywacji istotnych, ważnych biologicznie i psychologicznie potrzeb: bezpieczeństwa, znaczenia, naruszenie godności osobistej lub bliskiej osoby (matki). Najczęściej w sytuacjach trudnych w postaci przewlekłego konfliktu dochodziło do konfrontacji, podczas której ból fizyczny, wypowiedziane słowa (obelga, poniżenie), bezpośrednie zagrożenie (groźba pobicia) - powo-

dowały działania stymulowane doraźną motywacją zarówno emocjonalną, jak i poznawczą. Uwarunkowania sytuacyjne tego typu występowały z różną częstotliwością, prawie u 1/3 badanych. Sytuacjami sprzyjającymi wystąpieniu agresji były te, w których sprawcy znajdowali się pod wpływem alkoholu, co z reguły obniżało trafność oceny wagi i znaczenia konfliktu, zmniejszało samokontrolę.

Jakkolwiek zmienne sytuacyjne bezpośrednio poprzedzające zabójstwo były zróżnicowane, to układają się one w pewien typ sytuacji. Są nimi sytuacje przewlekłego konfliktu w rodzinach nadużywających alkoholu, w których na tle nieporozumień i kłótni dochodzi do bezpośredniej konfrontacji, odbieranej przez sprawcę jako zagrożenie własne lub bliskiej mu osoby, lęku, z potrzebą podjęcia czynności obronnych, odreagowania ujemnych stanów emocjonalnych, sfrustrowanych potrzeb, uczuć w postaci poczucia krzywdy, chęci zemsty. Te elementy sytuacji, rodzaj sfrustrowanych potrzeb, percepcja bezpośrednich bodźców składały się na proces motywacyjny.

OMÓWIENIE

Uzyskane wyniki wyraźnie wskazują na istotną rolę patologicznych uwarunkowań rodzinnych w motywacji sprawców. Wystąpiły one w postaci sytuacji konfliktowych, trudnych, trwających od dłuższego czasu bądź też bezpośrednio poprzedzających zachowanie przestępcze. Sytuacje te były silnie obciążone emocjonalnie i kryminogennie. Rodzaj konfliktu i jego przebieg wpływał bezpośrednio na motyw zabójstwa. Szczególnie sytuacje bezpośredniej agresji, sprawiające fizyczny ból i cierpienie wywoływały wysoki poziom lęku, poczucie zagrożenia i potrzebę agresywnej obrony. Wyniki badań wskazują, że tak, jak istnieje wielość motywacji działania, tak też można mówić o nakładaniu i kumulowaniu się ujemnych emocji i niekorzystnych, konfliktowych uwarunkowań sytuacyjnych.

Sytuację trudną, nową może poprzedzać istnienie przeciążenia w postaci długotrwałego

konfliktu. Taka prawidłowość występowała u sprawców działających z motywacji zagrożeniowo-lękowej, poczucia krzywdy i w grupie osób działających w obronie bliskich, najczęściej matki. Natomiast sytuacja odgrywa drugoplanową rolę w podgrupie działającej z motywów patologicznych i materialnych. W pierwszym przypadku działanie warunkowały motywy patologiczne, najczęściej urojeniowe, w drugim istotnymi uwarunkowaniami były dyspozycje osobowości, najczęściej jej asocjalne cechy. Również istotny związek dyspozycji osobowości z uwarunkowaniami sytuacyjnymi uwidaczniał się w podgrupie działającej z poczucia krzywdy. Wprawdzie osoby te pozostawały w długotrwałym konflikcie z ofiarą, którą w przeszłości oceniały negatywnie, uprzednio dochodziło do wzajemnej agresji (zachowań konfrontacyjnych), to w działaniu przestępczym uwidaczniała się rola bodźców nagłych, doraźnych i niewspółmierny do nich rozmiar agresji. Charakterystyczna dla tych osób była silna potrzeba odreagowania ujemnych emocji, co znajdowało wyraz np. w ilości ran zadanych ofierze, kopaniu po głowie, całym ciele, skakaniu po klatce piersiowej. Tak nasiloną agresję ujawniali sprawcy nieletni i młodociani. W działaniu zaznaczyła się chęć zemsty, uzyskania odwetu, zdobycia przewagi, dominacji, wyrównania krzywdy. Zachowanie nosiło cechy rozhamowania, przy widocznym wpływie alkoholu.

Osoby działające z motywacji określonej jako zagrożenie - lęk stanowiły podgrupę najbardziej zróżnicowaną pod względem diagnozy osobowości. Przeważały osoby bierne, zależne, które nie ujawniały poprzednio agresji. Istotnymi w etiologii przestępstwa były uwarunkowania sytuacyjne. Sprawcy tej grupy pozostawali od dłuższego czasu w konflikcie, w sytuacji przeciążenia, bezpośrednich konfrontacji. Niekiedy bez powodzenia próbowali rozwiązać konflikt. Zwracali się o pomoc do rodzin, znajomych, przedstawicieli władzy lub też na prośby atakowanych osób, głównie matek, usiłowali nieudolnie rozwiązywać problemy rodzinne. Wykazywali przy tym brak zde-

cydowania i konsekwencji w działaniu. Często przyjmowali narzucone przez ofiarę wzorce zachowań, wspólnie pili alkohol, akceptowali ich warunki i styl życia. Wielu z nich ujawniało cechy submisyjne, a w sytuacji zagrożenia przyjmowało postawy defensywne. Do zabójstwa dochodziło nagle, niespodziewanie, w sytuacji postrzeganej przez nich jako zagrożenie, wzbudzającej lęk. Nie zawsze były to jednak sytuacje wyjątkowe, nowe, lub niespodziewane. Natomiast agresja (niekiedy pierwsza w życiu), była wyrazem dekompensacji i odreagowania ujemnych emocji, które sprawca (uprzednia ofiara) przenosiła na ofiarę (sprawcę konfliktów rodzinnych). Zachowanie po czynie wskazywało na obcość czynu, a sprawcy ujawniali nasilone poczucie winy. Trzeba jednak stwierdzić, że uwarunkowania sytuacyjne nie zawsze odgrywały decydującą rolę. Nie były one istotne w konflikcie między sprawcą a ofiarą. Istotnymi były dyspozycje osobowości sprawcy. Potrzebę dominacji, zazdrość, poczucie krzywdy i sfrustrowane potrzeby sprawcy ci odreagowywali zgodnie z agresywnymi dyspozycjami osobowości, uprzednimi stereotypami agresji uzewnętrznianymi w podobnych sytuacjach, które sami tworzyli lub prowokowali. Permanentnie pozostawali w konkretnych patologicznych relacjach rodzinnych obarczonych dużym czynnikiem wiktymologicznym w postaci nadużycia alkoholu, agresywnego zachowania sprawcy i ofiary, innych osób z najbliższej rodziny. Często ich dom, miejsce przestępstwa, był meliną pijacką, w której dochodziło do awantur, kłótni i zachowań w postaci agresji fizycznej, interwencji policji.

Ogólnie można powiedzieć, że w powyższych grupach występowały sytuacje wiktymologiczne, które istotnie wpłynęły na podjęcie ostatecznej decyzji o zabójstwie. Znaczący był w tym udział zachowania ofiary i niektórych dyspozycji jej osobowości, jak również uprzednich relacji ze sprawcą.

Sytuacje przeciążenia czy długotrwałego konfliktu sprzyjały kumulowaniu się ujemnych napięć z potrzebą ich odreagowania

(podłoże energetyczne agresji). Toteż w grupie przestępców o motywacji emocjonalnej występowała niewspółmierność reakcji do bodźca lub zachowania obce osobowości.

WNIOSKI

1. Uzyskane wyniki potwierdzają istotne znaczenie i wpływ patologii społecznej w rodzinie na motywy zabójstw rodziców. Jednoznacznie wskazują na to, że najczęstszymi motywami są: lęk i zagrożenie, poczucie krzywdy, obrona życia własnego lub osób bliskich, motywy materialne (rabunkowe), a działanie z motywacji patologicznej w tej grupie sprawców ma tendencję malejącą.
2. Aby wnikliwie i w pełni ustalić motywy działania sprawców i ich wiktymologiczne znaczenie należy przede wszystkim prześledzić relacje między sprawcą a ofiarą, na co nie zawsze pozwala dość skąpy zasób informacji zawartych w aktach sprawy i opiniach sądowno-psychiatrycznych. Winno to skłaniać opiniujących lekarzy psychiatrów i psychologów do takiego studium akt sprawy i zbierania danych z wywiadów, które pozwolą prześledzić te relacje.
3. Wprawdzie uzyskane wyniki wskazują na pewne zachodzące tu prawidłowości i zależności, lecz w każdym indywidualnym przypadku ich rola i znaczenie mogą być różne. Zależą bowiem one nie tylko od obiektywnych właściwości podmiotu i sytuacji, ale od subiektywnej percepcji ofiary, nieświadomej motywacji, aktualnej wydolności psychofizycznej i możliwości kompensacyjnych sprawcy.

PIŚMIENNICTWO

1. Bafia J.: Wiktymologia. Kryminologiczne spojrzenie na ofiarę przestępstwa. RPEiS 1976, 4, 7-14.
2. Ball R.A.: The victimological cycle. *Victimology. An International Journal* 1976, 1, 51-68.
3. Benezec M.: Homicide by psychotics in France: A five-year study. *J. Clin. Psychiatry* 1984, 2, 85-86.
4. Bieńkowska E.: Wiktymologia - koncepcje, kierunki badań, perspektywy. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1992.

5. Bieńkowska E.: Wpływ zachowania się ofiary na rozstrzygnięcie sprawy o zgwałcenie. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984.
6. Blinder M.G.: The domestic homicide. *Family Therapy* 1984-1985, 1, 11/3/, 185-198 i 1, 12/1/, 1-24.
7. Daly M., Wilson M.: Homicide and Kinship. *Am. Anthropologist* 1982, 84, 372-378.
8. Daszkiewicz K.: Przepęstwo z afektu w polskim prawie karnym. Wyd. Prawnicze, Warszawa 1982.
9. Degiel P.S.: Nieumyślność. Studium prawnokarne i kryminologiczne. Wyd. Prawnicze, Warszawa 1981.
10. Eisenberg G.J.: Children and aggression after observing film aggressions with sanctioning adults. *Annals of the New York Academy of Science* 1980, 374, 304-318.
11. Falandysz L.: Wiktymologia. Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.
12. Florkowski A., Teleśnicki M., Grzechnik D.: Psychopatologiczne aspekty zabójstw dokonanych przez osoby chore psychicznie. W: Gierowski J.K., Majchrzyk Z. (red.): *Psychopatologia zabójstw. Sekcja Psychiatrii Sądowej PTP, Warszawa 1992*, 27-31.
13. Gelles R.J.: The violent home. A study of physical aggression between husbands and wives. Sage Publications, Beverly Hill 1974.
14. Gelles R.J.: Family violence. Sage, Newbury Park, CA 1979.
15. Gelles R.J.: Violence in the family: A review of research in the seventies. *Journal of Marriage and Family* 1980, 42, 873-885.
16. Gelles R.J., Cornell C.P.: Intimate violence in families. Sage, Newbury Park, CA 1985.
17. Gierowski J.K.: Motywacja zabójstw. AM, Kraków 1989.
18. Goode W.J.: Force and violence in the family. W: Steinmetz S.K., Straus M.A. (red.): *Violence in the family*. Dodd, Mead, New York 1974.
19. Hołyst B.: Kryminologia. Wyd. Prawnicze, Warszawa 1986.
20. Hołyst B.: Przepęstwo w Polsce. Wiedza Powszechna, Warszawa 1977.
21. Hołyst B.: Rola ofiary w genecie zabójstwa. *Państwo i Prawo*, 1964, 11.
22. Hołyst B.: Użyteczność sprzężenia zwrotnego w badaniach wiktymologicznych. *Problemy Kryministyki* 1979, 141.
23. Jabłońska A.: Analiza zachowania się ofiar zgwałceń zbiorowych w aspekcie profilaktyki kryminologicznej. *Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne* 1976, 4.
24. Jakubowska B.: Z problematyki wiktymologii przestępstw seksualnych. *Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne* 1977, 7.
25. Janowska H.: Zabójstwa i ich sprawy. Wyd. Prawnicze, Warszawa 1974.
26. Jones A.: Women who kill. Victor Gollancz, London 1991.
27. Kubala K.: Interakcje wiktymologiczne w orzecznictwie Sądu Najwyższego. *Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne* 1985, 16.
28. Lester D.: The interaction of divorce, suicide, and homicide. *Journal of Divorce* 1986, 9/13/, 103-109.
29. Levit H.: The battered women. *Am. J. Forensic Psychology* 1985, 3, 9-14.
30. Lystad M.: Violence in the home: interdisciplinary perspectives. Brunner/Mazel, New York 1985.
31. Majchrzyk Z.: Sytuacja jako uwarunkowanie wiktymologiczne w zabójstwach popełnionych przez kobiety. W: Gierowski J.K., Majchrzyk Z. (red.): *Psychopatologia zabójstw. Sekcja Psychiatrii Sądowej PTP, Warszawa 1992*, 69-81.
32. Majchrzyk Z.: Niektóre wiktymologiczne aspekty w genecie zabójstw popełnionych przez kobiety. *Psychiatr. Pol.* 1994, 28, 231-244.
33. Michael R.P., Zumpfe D.: Sexual violence in the United States and the role of season. *Am. J. Psychiatry* 1983, 140/7/, 883-886.
34. Pawlik J.: Wiktymologiczne aspekty czynów lubieżnych wobec nieletnich. *Problemy Kryministyki* 1982, 4.
35. Różycka M., Thille Z.: Zabójstwo rodziców i jego psychopatologiczny aspekt. *Psychiatr. Pol.* 1972, 6, 156-159.
36. Schneider H.J.: Wiktymologia - nauka o ofierze przestępstwa. *Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne* 1980, 11.
37. Steinmetz S.K., Straus M.A.: Chapter One: Intra-family violence. W: Steinmetz S.K., Straus M.A. (red.): *Violence in the family*. Dodd, Mead, New York 1974, 3-25.
38. Steinmetz S.K., Straus M.A. (red.): *Violence in the family*. Dodd, Mead, New York 1974.
39. Straus M.A., Gelles R.J., Steinmetz S.K.: Behind closed doors. *Violence in the American family*. Doubleday, New York 1980.
40. Straus M.A., Gelles R.J.: Societal change and change in family violence from 1975 to 1985 as revealed by two national surveys. *Journal of Marriage and the Family* 1986, 48, 465-479.
41. Szymusik A.: Zabójstwa popełnione przez chorych psychicznie. W: Gierowski J.K., Majchrzyk Z. (red.): *Psychopatologia zabójstw. Sekcja Psychiatrii Sądowej PTP, Warszawa 1992*, 21-26.
42. Walker L.E.: The battered woman. Harper & Row Publishers, New York 1979.
43. Wolfgang M.E.: Victim - precipitated criminal homicide. *Victimology. An International Journal* 1976, 1, 79-92.

*Adres: Dr Zdzisław Majchrzyk, Klinika Psychiatrii Sądowej IPiN,
ul. Partyzantów 2/4, 05-802 Pruszków*